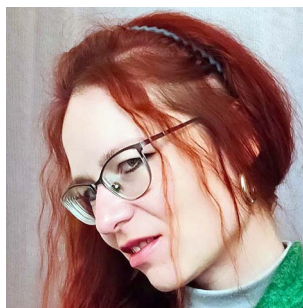

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-2-6>

УДК 165.141

Анна Ільїна

Критика трансцендентальна і нормативна: конвергенція чи опозиція?

У статті аналізується феномен трансцендентальної критики у стосунку до критики нормативної. На початку розмежовуючи трансцендентальний і нормативний критичні дискурси як відмінні й у певних аспектах опозиційні філософсько-критичні настанови, авторка при цьому виявляє аспекти і способи їхнього часткового взаємного перекривання; і навпаки, на ґрунті оприявнених моментів спільності, встановлює параметри принципового розходження трансцендентального і нормативного критичних підходів. Теоретичним підґрунтям дослідження є авторська концептуалізація трансцендентального мислення, в річищі якої і здійснюється аналіз трансцендентальної і нормативної критик. Концептуальним засновком аналізу є позиціонування трансцендентального дискурсу як критичного дискурсу *par excellence*. Відзначаючи амбівалентність терміну «нормативна критика» (значеннями якого є як критика нормативності, так і критика на ґрунті нормативності), авторка стверджує, що однак в обох випадках така критика здійснюється (1) з погляду певного нормативного базису і (2) з метою встановлення, або пере-встановлення певних нормативних принципів. На протизвагу прескриптивності, результатному спрямуванню і зовнішньому характеру нормативної критики, критика трансцендентальна визначається як передусім рефлексивна критика – або критична рефлексія. При цьому нормативність виявляється вбудованою у трансцендентальний дискурс, а дистинкція між трансцендентальною і нормативною критикою постає іманентною складовою трансцендентальної філософії (аналогічно дистинкції між трансцендентальним та емпіричним). Граничність критичного запитування, властива трансцендентальній критиці на відміну від нормативної, ґрунтується на факторі (само)рефлексивності, функція якого у трансцендентально-критичному дискурсі є визначальною. Рефлексія «відтерміновує» властиве нормативній настанові остаточне ствердження, що з трансцендентально-критичного погляду може розглядатися як догматизація, і постає умовою можливості критичного запитування «знову і знову».

Ключові слова: трансцендентальна критика, нормативність, можливість, умови можливості, «належно», рефлексивність.

У сучасній гуманітаристиці питання критики, критичного мислення є значущими і затребуваними. Їх актуальність засвідчується представ-

леністю критичної проблематики в межах різних дискурсивних царин (філософія, соціальні та політичні студії, культурологічні й мистецтвознавчі розвідки тощо). Причому питомими виявляються як теоретико-методологічні, так і прикладні аспекти критичної проблематики.

Що стосується практичного виміру актуальності критичного дискурсу, то у кризові часи і моменти, які ми переживаємо тут і зараз, його питомість зростає і набуває характеру необхідності.

Актуальність в рамках філософських досліджень проблем, пов'язаних з трансцендентальним мисленням, є універсальною: як в історичному плані (власне, кожна філософська епоха «після Канта» пропонує власні версії рецепції трансцендентального дискурсу), так і в плані тематичному (адже панівною проблематичною цариною трансцендентальної філософії є царица методологічна, отже, така, що не прив'язує себе до конкретних сюжетів і отже має широкий горизонт можливостей застосування; крім того, і серед різних методологічних напрямів трансцендентальний підхід відзначається універсальністю та систематичністю). Значною мірою, всім сказаним щодо актуальності трансцендентальної настанови остання завдячує факту і особливостям свого критичного спрямування.

Трансцендентальне мислення – це критичне мислення *par excellence*. Трансцендентальний дискурс надає оригінальну систематично розроблену «доктрину» критики, що від початку свого становлення у кантівській, класичній версії трансценденталізму не втрачає своєї питомості і постає методологічним і тематичним джерелом сучасних філософських проєктів. Серед різноманітних сучасних рецепцій Кантового трансценденталізму особливо відзначимо філософські проєкти Карла-Ото Апеля і Жака Дерида як такі, що мають суттєву історико-філософську значущість і водночас як такі, що виявляються релевантними наших власним дослідницьким пошукам.

Проблема нормативності є одним із філософських трендів сьогодення. Багатьма дослідниками засвідчується певний бум концепцій і теорій нормативності, аж до появи «мета-нормативної» теорії, в межах котрої в ракурсі нормативності розглядаються «наріжні питання етики, політики, філософії права, естетики, епістемології тощо» [Finlay 2019: 62]. Причому специфікою цієї сучасної тенденції є інтерференція проблеми нормативності, що первинно є вплетеною у ціннісну проблематику і відтак належить дискурсивному полю моральної філософії, в інші дискурсивні сфери ([Peregrin 2016: 60], [Glüer, et al. 2024], [Laktionova 2021: 155]), серед яких насамперед можна відзначити царини епістемології та теорії (-ї) значення

Щодо актуальності критичної проблематики, хотілося би зацентрувати увагу на її пов'язаності з іншим питомим сюжетом сучасної філософії:

Йдеться про питання *іншого* в різних його постановках і тематизаціях. Критика за означенням вимагає *іншого*, що постає її об'єктом, і пропонує дещо *інше* порівняно зі своїм об'єктом. По великому рахунку, критика синтезує в собі принципи та ефекти питання і відповіді: трансцендентальна критика перекривається із запитуванням (у гайдегерівському значенні цього слова¹). Також хотілося би вказати на перекривання критики (у трансцендентальному розумінні) та інтерпретації. В усіх зазначених дискурсах мотив *іншого* є визначальним фактором, що ці дискурси зумовлює і уможлиблює. Також ідеї критики та іншості виявляються пов'язаними через ідею та, відповідно, концепт кризи, як він тематизується Полом де Маном (котрий демонструє сутнісну пов'язаність понять «критика» і «криза» [De Man 1971]). Криза – це щонайменше імпліцитне очікування *іншого* за умов, коли попереднє або поточне вже не засвідчує свою валідність, позитивну цінність, спроможність тощо. Вище зазначалося про те, що актуальність проблеми критики виходить на перший план за умов кризи. Таким чином, зв'язок між критикою і кризою виявляється додатково підтвердженим. А наявність стосунку між темами критики та іншості посилює актуальність проблем критики та критичного мислення (дискурсу) в ситуації філософського і соціально-політичного сьогодення.

Але критика як методологічний інструмент, в свою чергу, також потребує свого критичного аналізу – щоби не перетворитись на нову догму. Отже, за доби особливої затребуваності критичного мислення, також особливої актуальності набуває критична рефлексія щодо засад самої критики, її типів і стосунків між ними. Саме цьому завданню і підпорядковується дане дослідження, *мета* якого – компаративний аналіз двох критичних підходів: трансцендентальної та нормативної критик. Проблема відношення між зазначеними напрямками критичного дискурсу є складовою загальнішої проблеми стосунку між трансцендентальною і нормативною настановами філософського мислення.

Параметри *новизни* цієї розвідки визначаються як тематичним спрямуванням, так і методологічним підґрунтям дослідження. Тематизація феномену трансцендентальної критики у її стосунку з критикою нормативного кшталту здійснюється на основі авторського методологічного підходу, в межах якого пропонується оригінальна концепція критеріїв трансцендентального мислення, а як найригористичніші версії трансценденталізму розглядаються філософські проекти Імануеля Канта, Едмунда Гусерля і Жака Деріда [Ільїна 2020с]. Важливим аспектом новизни представленого дослідження є його основне теоретико-

¹ І Гайдегер тут не є випадковою фігурою, з огляду на тісний зв'язок його філософії з трансцендентальною традицією через феноменологічне коріння.

методологічне завдання, що полягає у виокремленні двох критичних настанов – трансцендентальної і нормативної – з метою аналізу специфічних рис кожної з зазначених критик в контексті проблеми складного і неоднозначного стосунку між ними: стосунку, що включає моменти як протиставлення, так і перекивання.

Уточнимо, що, хоча де-факто феномен нормативної критики здебільшого стосується соціального дискурсу, ми розглядатимемо його в ширшому діапазоні, як певну дискурсивну стратегію.

Стосовно поняття нормативної критики передусім варто звернути увагу на амбівалентність, пов'язану з його, так би мовити, двосторонністю. З одного боку, нормативна критика означає критику певної системи чи корпусу норм, або окремого феномену нормативного ґатунку. Тобто, царина нормативного – царина об'єкту такої критики. Але, з іншого боку, нормативна критика є нормативною також в сенсі своєї прескриптивної природи та функції. Вона базується на певному нормативному підґрунті і як свій результат передбачає встановлення (у форматах рекомендації, приписування або нав'язування) певної норми (норм) на противагу тим, що були піддані критичному перегляду. Тобто, в цьому сенсі, нормативна критика встановлює нові норми замість старих норм, або нормативне замість ненормативного (котре з причини своєї ненормативної природи і було піддане критиці). Прикладом останнього випадку може бути нормативна (нормативістська) критика натуралізму, згідно з якою «аналіз людської істоти має враховувати не лише причинні стосунки, що її зумовлюють, але також і нормативні оцінки, що її визначають» [Gauvry 2020: 542].

Нормативна критика може бути протиставлена рефлексивній критиці трансцендентального кшталту: критиці, що насамперед є запитуванням та проблематизацією. Визначальною методологічною складовою трансцендентальної критики є запитування про *умови можливості* знання, пізнання або значення. Таке функціональне, (а не предметне) спрямування трансцендентальної критики відповідає загальній особливості трансцендентального мислення, «предметом» якого завжди постає не «що», а «як». Воно стосується способів апіорного пізнання (Кант), предметів у їхньому «як» (Гусерль) і отже характеризується асубстанційністю і опосередкованістю. Корелятивно, на противагу нормативній прескриптивності, трансцендентальна критика керується фактором «можливості».

Серед визначальних рис трансцендентальної критики слід особливо наголосити на її радикальності – а отже (в границі) перманентності. Така якість трансцендентальної критики є зумовленою і підкріпленою зв'язком з чинником авто-референтності, котрий є однією з базових характеристик трансцендентального мислення. Зв'язок з авто-рефе-

рентністю трансцендентальної критики реалізується через параметр *рефлексивності*, котра в межах трансцендентального дискурсу постає передусім у модусі само-рефлексивності.

Радикалізацією такого підходу до критики є, з одного боку, деридианська концепція деконструкції, котру ми розглядаємо як радикалізацію трансцендентального мислення загалом, а з іншого, концепція «критичного раціоналізму», основним представником якої є Г. Альберт – опонент Апеля у питанні «останнього обґрунтування».

Засадничу відмінність між трансцендентальним і нормативним векторами філософського мислення – і, відповідно, між трансцендентальним і нормативним напрямками критичного мислення – виражає дистинкція між модальностями «можливо» і «належно» як маркерами трансцендентальної та нормативної настанов відповідно. Ситуація однак ускладнюється двома обставинами. По-перше, «належно» як модальність обов'язку також входить на трансцендентального дискурсу, репрезентуючи його практичний вимір – в той час як можливість (можливісність) передусім є визначальною характеристикою його теоретичного «крила». І стосунок між чинниками «можливо» і «належно» – не меншою мірою, ніж стосунок між трансцендентальним та емпіричним – становить одне з, так би мовити, продуктивних напружень всередині трансцендентальної думки: вони постають і корелятами, і альтернативами водночас; їхній зв'язок набуває рис і взаємодоповнення, і опозиції. При цьому спільним знаменником «можливо» і «належно» є їхня протилежність (або навіть протидія) щодо позиції «є», котра може поставати елементом як догматико-метафізичної, так і натуралістичної настанов. Обидва варіанти є анти-трансценденталістськими, і трансцендентальна філософія, власне, конститується як дискурс, альтернативний як метафізичному догматизму, так і наївному натуралізму (цим сюжетом рясніють тексти гусерлівської феноменології). І, по-друге, нормативна критика використовує посутньо трансцендеталістський формат запитування про умови можливості, однак розставляючи акценти інакшим чином – схилиючи зазначену форму запитування в бік прескриптивності-обмеження: умови можливості приписуються, встановлюються *для певного X* – радше ніж віднаходяться у і *стосовно X*.

Тож якими є стосунки між критиками трансцендентальною і нормативною? Йдеться про протиставлення, перекривання (повне чи часткове) або підпорядкування чи ототожнення?

Окресливши проблематичне поле розвідки і стисло позначивши особливості кожної з критик (згідно в нашим баченням), розглянемо різні дослідницькі концепції й погляди на проблему критики, дотичні до нашого ракурсу запитування, і в ході цього розгляду продовжимо тематизацію двох зазначених дискурсивних феноменів – феноменів

трансцендентальної та нормативної критики – виявляючи як пункти перекивання, так і моменти принципового розходження.

Німецький філософ Аксель Гонет (Honneth), який представляє вже третє покоління Франкфуртської школи, виокремлює три основні критичні підходи: трансцендентальна, іманентна та генеалогічна критика. На його думку, сучасна критична теорія об'єднує всі три напрями, і дану комбінацію він визначає як «іманентну трансцендентність» [Fuchs 2014: 40]. Асоціативно пригадується Гусерлева парадоксальна дефініція «трансцендентне в іманентному», що застосовується ним для визначення природи трансцендентальної свідомості. Відповідно, і трансцендентальна критика – зокрема, трансцендентально-феноменологічна, що є функцією трансцендентальної свідомості, відтворює таку універсальність, яка заснована на апоретичному поєднанні протилежних вимірів. Відтак ми можемо розцінити напрямок думки Гонета як трансцендентальний.

Також в цьому ключі цікаво звернутися до концептуалізації трансцендентальної критики у її феноменологічному заломленні Андреа С. Алдеа (Aldea). При цьому дослідниця вдається до пов'язання концептів трансцендентального і нормативного. Крім того, концепція Алдеа перегукується із зазначеною вище проблемою співвідношення модальностей «можливо» і «належно». Свою тематизацію феноменологічної критики Алдеа здійснює в річищі завдання «розглянути комплексний стосунок між різними видами можливостей (нормалізовані, уявні, теоретичні, трансцендентально-ідеальні) та різними видами необхідності (трансцендентальна аісторична, трансцендентальна історична, логічна, історично-нормалізована [normalized])» [Aldea 2020: 294]. Як бачимо, по-перше, нормативність (тобто, царина «належно») тут входить до обох порядків – можливості і необхідності; по-друге, вона виявляється підпорядкованою модальностям, відповідно, у першому випадку – можливості, у другому – необхідності. Тобто, згідно з даною диспозицією, «лінійка» алетичних модальностей виявляється первиннішою за деонтичну модальну сферу. (Нижче ми детальніше розглянемо питання щодо співвідношення деонтичного і алетичного типів модальностей).

Згідно з баченням Алдеа, «особлива цінність феноменології, зрозуміло як радикальна трансцендентальна критика зсередини¹, полягає передусім у... роботі з картографування/відкриття модальностей [modalities-mapping/modalities-opening work] – роботі, яка, щоб бути успішною,

¹ «Зсередини» – особливість трансцендентальної критики, що в суттєвий спосіб відрізняє її від критики нормативної. Забігаючи вперед, зазначимо, що на ґрунті цього параметру «зсередини» оприявнюється взаємна дотичність іманентної та трансцендентальної критик. Згодом ми повернемося до цього моменту.

має розгортатися через критично продуктивне напруження між двома спрямовуючими границями: трансцендентальною необхідністю¹, з одного боку, а з іншого, нормалізованою незбагненністю [inconceivability]. Перша відсилає до того, що є структурно зобов'язальним у процесі конституювання значення... Друга постає як метафізична неможливість (із вагомим епістемічними й нормативними імплікаціями)... Важливо відзначити, що в тому, що стосується трансцендентальної необхідності – її протилежністю є трансцендентальна неможливість (тобто, те, що з необхідністю порушує структури конституювання значення²); це може перекриватись або не перекриватись із трансцендентальною незбагненністю» [Aldea 2020: 295]. Це пояснення сутності феноменологічної критики цілком вкладається в рамки класичного трансцендентального дискурсу про межі можливого (пі)знання та-або означування; артикулюється типове трансцендентальне «між» в ході акцентування чиннику межі. Відзначимо особливим чином кілька моментів наведеної інтерпретації.

По-перше, педалювання аспекту незбагненності, що зокрема конотує до деридианської гіперболічної рецепції трансцендентального запитування про умови можливості – яке відтак перетворюється у дискурс щодо умов не-можливості. Поняття як «трансцендентальної неможливості», так і «трансцендентальної незбагненності» можуть розглядатися як підґрунтя деридианської формули критичного запитування про «умови не-можливості», що є перетворенням на квазі-трансцендентальних засадах класичного формату трансценденталістського запитування про умови можливості.

По-друге, пов'язання трансцендентальності і нормативності, що ніби представляють протилежні границі («трансцендентальної необхідності» та «нормалізованої незбагненності»)³.

По-третє, трансцендентальне і нормативне імпліцитно виявляються синонімами, коли «нормовану незбагненність» авторка наприкінці наведеною цитати називає «трансцендентальною незбагненністю». Остання сутнісним чином відрізняється від трансцендентальної не-

¹ Відзначимо, що в трансцендентальному дискурсі необхідність – як аспект універсальності – не є альтернативою можливості, але, навпаки, завжди має можливісний характер.

² Багаторазове повторення авторкою поняття структури є важливим ефектом властиво трансцендентального дискурсу і, знову ж таки, відсилає нас до принципу можливості (структурно-трансцендентальний рівень є можливісним, на противагу його «емпіричному» заповненню-підстановці).

³ Видається цілком переконливим, що трансцендентальність, котра передбачає певну невизначеність через свою несубстанційну, функціональну, або формальну природу, доповнюється фактором необхідності; натомість незбагненність «компенсується» унормуванням.

можливості, котра опиняється поза межами трансцендентальної настанови – на відміну від нормалізованої або трансцендентальної незбагненності, котра як трансцендентальним чином артикульована межа належить до царини трансцендентального¹.

І, по-четверте, «робота» трансцендентальної критики передусім постає як робота з модальностями, а не лише *за допомогою* модальностей (в тому сенсі, що «можливо» є «інструментом» трансцендентальної критики а «належно» – нормативної). У тому, що модальності постають як за сіб і водночас як об'єкт трансцендентальної критики, виявляється одна з найсуттєвіших рис трансцендентального мислення: авто-референтність. Остання (1) виявляється фундаментальним чином пов'язаною з трансцендентальною критикою, як один з її суттєвих атрибутів та (2) постає «сполучною ланкою» між чинниками критики та рефлексії (авто-референтність (само)рефлексії робить рефлексію критичною – і навпаки, авто-референтність критики зумовлює її (само)рефлексивність).

Цікаво, що «незбагненність», яка постає фактором обмеження, і сама виявляється обмеженою: нормованою (нормалізованою), тобто, «контрольованою». В цьому контексті хотілося би пригадати, що така трансценденталістська гра на межі можливості-неможливості пізнання радикалізується, знову ж таки, у деконструкційному концепті не-можливості, або «неможливої можливості» [Ільїна 2020с: 102; Derrida 2007].

Отже, Алдеа педалює автентичну функцію критики (особливо критики трансцендентальної): роботу в царині меж. А якою буде ця робота – дескриптивною чи нормативною – залежить від контексту і способу тематизації трансцендентально-феноменологічного дискурсу: обидва начала ми можемо віднайти в його найбільш автентичних версіях (ми маємо на увазі передусім кантівський і гусерлівський трансцендентальні проекти). При цьому звернімо увагу, що дослідниця визначає феноменологію як «радикальну трансцендентальну критику» [Aldea 2020: 298], що узгоджується з нашою концепцією феноменології як радикального трансценденталізму, викладеною в [Ільїна 2020с].

Значимо, що кантівський трансцендентально-критичний проект передусім є «дослідженням умов можливості» [Коорпан 2010: 105]. Безпосередній зв'язок між трансцендентально-критичною настановою та проблемою умов можливості засвідчується твердженням відомої дослідниці трансцендентальної філософії Карін де Бер, згідно з яким саме складність для розуміння Кантових міркувань стосовно умов можливості у Першій критиці зумовлює складність у схопленні значення кантівського поняття «критика». Відповідно, бракує точності також розу-

¹ Тут асоціативно спадає на думку Кантове розрізнення між двома видами межі: Grenze і Schranke.

мінню того, яким є стосунок між Кантовим проєктом критики і пост-кантівськими критичними концепціями [De Voer 2020: 39].

Окремих питань є, так би мовити, подвійне співвідношення трансцендентальної критики з іманентним та нормативним варіантами критичного підходу. Титус Шталь, сучасний нідерландський дослідник в царині соціально-політичної філософії, визначає іманентну критику в перспективі соціально-філософського дискурсу як «критику, що виводить використовувані нею стандарти з критикованого об'єкту, тобто, із самого розглядуваного суспільства, а не підходить до цього суспільства із незалежно обґрунтованими стандартами» [Stahl 2013]. Натомість критика нормативна базується на стандартах, «обґрунтованих незалежно від будь-якого дослідження розглядуваних соціальних практик» [ibid.]. Визначення Штала спрямовані безпосередньо на феномен соціальної критики, але вони можуть бути застосовані також в універсальному ключі, для визначення протилежних критичних підходів в цілому: іманентного і нормативного – неважливо, якого об'єктного домену вони стосуються.

Тоді трансцендентальна критика може розглядатися амбівалентним чином: і як іманентна, в тому сенсі, що вона належить царині трансцендентальної суб'єктивності і є авто-референтною, на протизагу зовнішній нормативній критиці, і як нормативна, якщо ми розглядатимемо трансценденталізм в універсалістському – надіндивідуальному ключі, а іманентна критика тоді набуває емпіричних і прагматистських рис як критика «ad hoc».

Дещо деталізуємо даний сюжет. Важливою характеристикою трансцендентальної критики є інтеріорність: вона є, так би мовити, інсайдерською критикою, критикою «зсередини». Така особливість в суттєвий спосіб відрізняє її від критики нормативної. Трансцендентальна критика в цьому аспекті може бути протиставлена нормативній так само, як і іманентна критика. Ба більше, в певному контексті трансцендентальна критика як така, що ґрунтується на саморефлексивній функції трансцендентального суб'єкта/свідомості, може бути визначена як іманентна [Ільїна 2014b]. Але це вочевидь не та іманентність, про яку йдеться у вищевказаній характеристиці соціально-критичного підходу: в межах останнього іманентність означає залученість до емпіричних обставин конкретно даної соціальної реальності. І в цьому аспекті таким чином зрозуміла іманентна критика може бути протиставлена критиці трансцендентальній – яка, у такому випадку, «солідаризується» з нормативною на основі факторів універсальності і, відповідно, понад-емпіричності.

Певною мірою можна стверджувати, що і трансцендентальна, і нормативна критики керуються вимогою обмеження, і в такий спосіб – як і будь-яка критика – є пов'язаними з чинником межі. Ба більше: хоча

вище зазначалося, що саме опора на принцип «умов можливості» є тим чинником, що відрізняє трансцендентальну критику від нормативної, тепер, в ході більш нюансованого аналізу (і дещо ускладнюючи питання) ми маємо зазначити, що, в певному сенсі, обидві критики передбачають запитування про умови можливості. Однак вагомість цього запитування, а також його модус і мета в трансцендентальному і нормативному вимірах є відмінними. Ця думка, звісно, потребує обережності і ряду уточнень. Адже, як зазначалося, виміри «можливо» і «належно», безперечно доповнюють один одного в трансцендентальній філософії (як характеристики, відповідно, теоретичного і практичного її векторів), але це доповнення у певних контекстах обертається опозицією.

Наголошуючи на трьох тезах, отриманих в ході останнього міркування – про те, що (1) будь-яка критика пов'язана з ідеєю межі (а при цьому «дискурсом межі» *par excellence* є трансцендентальний дискурс), (2) трансцендентальний «шиболет» «умови можливості» є присутнім і у нормативно-критичному дискурсі та (3) модальність «належно», хоча і є протилежністю можливості, входить до трансцендентального дискурсу на рівних з можливістю правих (представляючи практичний вектор трансцендентального мислення) – ми можемо зробити висновок, що одним зі шляхів тематизації стосунку між трансцендентальною і нормативною критикою є підпорядкування останньої першій. (Згадаємо, що, наприклад, для Алдеа первинним є позиціонування критики як роботи в царині меж, а якою при цьому буде її специфікація – питання другорядне). В такому разі ми акцентуємо увагу на факті входження нормативного виміру до трансцендентальної царини, і це входження водночас і зумовлює певні нормативістські імплікації трансцендентального дискурсу, і спричиняє до внутрішніх суперечностей – або, в деконструкційних термінах, апорій. При цьому параметр апоретичності, як було показано в [Льїна 2019], є значливою рисою філософського мислення трансцендентального типу. Як зазначалося, певною мірою, стосунки між трансцендентальним і нормативним нагадують стосунки між трансцендентальним та емпіричним: останнє, становлячи опозицію трансцендентальному, водночас визначає і зумовлює трансцендентальне мислення як досвідно орієнтоване.

Принагідно хотілося би детальніше розгорнути побіжно згадувану вище тему щодо стосунку між деонтичними та алетичними модальностями, яка в сучасних філософських студіях, присвячених проблемі нормативності, є вельми актуальною і затребуваною. Зокрема, до неї звертається Роберт Брендом в ході розробки своєї концепції «нормативної прагматики». Згідно з підходом Брендома, «алетичні модальні твердження і деонтичні модальні твердження є взаємно залежними в плані сенсу; неможливо повністю зрозуміти одні з них поза іншими» [Sachs

2020]. Брендом каже, що «деонтичний нормативний та алетичний модальний словники є двома сторонами однієї (інтенційної) монети» [Brandom 2014: 208].

Одним з напрямів тематизації стосунку між зазначеними вимірами, або порядками модальних рядів у філософії мови є підхід, згідно з яким алетична «лінійка» модальностей підпорядковується деонтичній: тобто, «належно» є первиннішим за «можливо» та «необхідно». Цей підхід наголошує на підпорядкованому статусі саме модальності «необхідно» деонтичному, належнішому порядку. Відповідно, якщо ми кажемо, що дещо є необхідним – це означає не що інше, як приписування певних норм щодо того, як ми маємо послугоуватися мовою [Wu 2024: 561]. Зрозуміло, що в центрі уваги зазначеного протиставлення двох рядів модальностей – стосунок не між «можливо» і «належно», але між «необхідно» і «належно», бо саме необхідність поділяє із «належно» характеристику обов'язковості, котра однак у першому, алетичному випадку, не має характеру (довільного) припису, але апелює до царини об'єктивних – в сенсі, суб'єктонезалежних фактів¹. У певному сенсі, цей погляд поділяє і Брендом. Враховуючи, що алетичні модальності стосуються домену істини, то саме так ми можемо витлумачувати його думку про підпорядкованість істини нормативності [Brinkley 2019].

Можна побачити у цьому підході кантівські ремінісценції, враховуючи, що Кант надає практичному дискурсу фундаментальнішого статусу, ніж теоретичній філософії. Однак, нагадаємо, саме проблема умов можливості є центральним мотивом трансцендентального мислення. І те, що форма запитування про умови можливості входить також до нормативного дискурсу, демонструє радше універсальність і «всепроникність» теоретико-епістемологічного напрямку трансцендентального дискурсу, що є автентично критичним і автентично зумовленим чинником можливості (і відповідним запитування про умови можливості), ніж підпорядкованість «можливісності» теоретичного трансценденталізму нормативно-практичному порядку «належно»². Крім того, перекриван-

¹ Це уточнення є важливим з огляду на те, що об'єктивність у трансцендентальному розумінні – а особливо у трансцендентально-феноменологічній концепції Гусерля – парадоксальним чином ґрунтується на трансцендентально-суб'єктивному вимірі, що її конститує, до неї ж прагнучи і на неї взоруючись.

² Запобігаючи можливим спрощенням, наголосимо: хоча згідно з первинною і пріоритетною розстановкою нормативність прив'язана до практичного «крила» трансцендентальної філософії, а проблематика умов можливості – до теоретико-епістемологічного, де-факто, має місце зустрічне перекривання, внаслідок котрого не лише ідея умов можливості входить до царини нормативно-практичного критичного запитування (хоча сам термін «запитування» не є автентичним і цілком доречним щодо практико-нормативної царини), але нормативна проблематика виявляється вписаною до присутності теоретичних аспектів і тем трансцендентального мислення. Про це див., напр., роботу Константина Полока [Pollok 2017].

ня нормативного і «можливісного» вимірів відображає трансцендентальну тенденцію до універсалізації дискурсу шляхом такої роботи з опозиціями, яку ми постфактум, керуючись деридианськими методологічними напрацюваннями, можемо визначити як «деконструкція»¹. Універсалістична тенденція трансцендентальної думки додається до вище згадуваної апоретичності і має розглядатися вкупі з нею. І специфіка стосунку між нормативним і можливісним (відповідно, між нормативною і власне трансцендентальною критикою) – підсумуємо – значною мірою підпорядковується цим двом тенденціям.

Якщо на цей момент ми переважно зосередилися на аспектах перекирвання або збігу можливості і норми (можливісності і нормативності як відповідних настанов), то далі хотілося би зробити декілька зауваг щодо аспектів їхньої принципової відмінності – котрі здебільшого оприявнюються на тлі спільних рис. В той час як можливісність передбачає плюральність (як *це не* або *принципово не дійсність* чи взагалі *здійсненість*: можливість пов'язана з відкритістю, горизонтом), нормативність передбачає певне звуження (пов'язане з проскрипцією переважного, бажаного, «гарного» тощо).

Тут важливо зауважити, що як можливість (можливісність), так нормативність є пов'язаними із чинником вибору. Але щодо можливості ми можемо говорити про вибір як, знов таки, горизонт множини альтернатив (що, зокрема, відповідає формальному, «синтаксичному» крену трансцендентального та, зокрема, деконструкційного мислення). Деріда, розробляючи проблематику апорії як нередуковної альтернативності, говорить про «вибір без вибору». Натомість нормативність передбачає вибір як дієвий і зроблений, *здійснений* (а можливість принципово не є дійсністю). Однак, якщо порівнювати нормативний і фактичний виміри, згідно з усталеним протиставленням, за допомогою якого нормативність здебільшого і дефініціюється найпершим чином, то нормативність як така, що вимагає вибору і відтак передбачає наявність початкового набору альтернатив (які вона рештою редукує), постає елементом дискурсу свободи – на протигагу детермінізму фактів.

Крім амбівалентності поняття вибору, що оприявнює відмінність між можливісністю і нормативністю, слід звернути увагу на ще одну двозначність, котра у формулі «умови можливості» стосується першого її елемента. Отже, ідея умов може набувати як можливісних, так і нормативних конотацій. Як нормативний концепт, умови (як і здійснений вибір) перед-

¹ Побіжно зауважимо, що, позиціонуючи деридианську філософію як трансцендентальний проект, принцип деконструкції опозицій, що є однією з її базових методологічних складових, ми розглядаємо як радикалізацію, або як експліцитне методологічне оформлення автентично трансцендентального підходу.

бачають обмеження, про яке йшлося вище: по суті, обмеження можливості: але не зі сторони фактів, а зі сторони нормуючих прескрипцій. Власне, трансцендентальний дискурс містить і ці конотації щодо умов можливості – в чому, зокрема, ми можемо побачити ще одне свідчення нормативних інтерференцій у вимір трансцендентального. Натомість у межах трансцендентальної настанови (як центрованої на принципі можливості) концепт умов містить і зовсім інший імпліцитний сенс: йдеться про умовність як царину фантазії, в кантівських термінах – настанови *als ob*, а в деридианських термінах – фікційності¹. Як слушно зазначає сучасний канадійський дослідник у царині німецької філософії Огюстен Дюмон, «силою можливості» нерідко називають Кантову «силу виображення» [Dumont 2017: 53]. Літературні конотації, що виникають у зв'язку з таким напрямком тлумачення принципу умов, передбачають залучення чинника поетичності – тобто, сингулярності, а отже – анти-нормативності².

Отже, нам вдалося встановити, що в межах трансцендентального дискурсу стосунок між можливістю і нормативністю не є простою опозицією, але передбачає іманентне входження нормативності до можливісного виміру. Тепер корелятивним чином розглянемо відношення між критиками нормативною (що вочевидь керується поняттям нормативності) і трансцендентальною (яка передусім виходить з можливісної настанови). І на цьому етапі доцільним буде залучити до розгляду побіжно згадуваний вище параметр рефлексивності, котрий, поряд із характеристикою можливості, зумовлює специфіку трансцендентального дискурсу як критичного дискурсу *par excellence*.

Для того, щоб зрозуміти та пояснити засади перманентності та граничності трансцендентальної критики, потрібно вказати на її суттєву визначеність фактором (само)рефлексії. Трансцендентальна критика і трансцендентальна рефлексія (що передусім постає як авто-референтна рефлексія, само-рефлексія трансцендентальної свідомості та-або суб'єктивності) є до такої міри пов'язаними, що ці поняття часом навіть вживаються як синоніми [Karivets 2020: 129]. Трансцендентальна критика є (само)рефлексивною критикою, трансцендентальна рефлексія є критичною (само)рефлексією. Рефлексивність як основа критичного дискурсу зумовлює можливість здійснювати критичне запитування знову і знову (згадаємо відому гусерлівську формулу *immer wieder*). Чинник рефлексивності відтерміновує будь-яке остаточне ствердження

¹ Деріда нерідко послуговується терміном *fiction*, який важко піддається перекладу, тому нашим вибором його передання українською є калькування з латини.

² Про парадоксальне – апоретичне поєднання універсального і сингулярного на трансцендентальному ґрунті див. нашу працю [Ільїна 2020b]; а щодо перекривання поетичної, або метафоричної, і трансцендентально-феноменологічної настанов [Ільїна 2020c: 381–410].

(натомість властиве нормативній настанові) як таке, що з трансцендентально-критичного погляду виявляється ефектом догматизму.

Попри дослідницьку спокосу чітко розмежувати, протиставити трансцендентально-феноменологічну традицію критичного мислення, що, очевидним чином, сходить до Канта, дискурсивному феномену нормативної критики як такої, що може бути віднесена насамперед (якщо не виключно) до певної соціально-філософської традиції, пов'язаної з розробками Франкфуртської школи¹, слід звернути увагу на декілька вагомих моментів – теоретичних та історико-філософських – котрі підважуватимуть такі спроби. По-перше, критична філософія після Канта в більш чи менш експліцитний спосіб наслідує фігуру думки, що має форму запитування про «умови можливості»: таким є, так би мовити, критичний шлях відходу від метафізико-натуралістичної традиції, котра спирається на «що»-запитування². По-друге, Франкфуртська школа значною мірою базується на і відштовхується від класично-трансцендентальних: кантівських засновків. І, нарешті, по-третє, нормативізм певного кшталту – поряд із можливістю – є властивим і характерним атрибутом власне кантівського трансценденталізму; ба більше, відомий дослідник філософії кантівського напрямку Себастьян Гарднер прямо говорить, що в результаті кантівської коперніканської революції «трансцендентальні умови можливості розглядаються як такі, що мають раціональний та нормативний характер» [Gardner 2015: 2]. Значною мірою, саме наявність таких перекривань і дає змогу легітимно (хоч і з певними застереженнями) говорити про проблематику «умов можливості» щодо нормативної критики; і ці ж самі перекривання вочевидь вмотивовують знамениту Апелеву спробу «щеплення» нормативно-критико-прагматичного підходу до трансцендентально-критичного.

Відмінність між двома розглядуваними критиками полягає насамперед у тому, що саме покладається «інстанцією» або джерелом визначення умов можливості, а також в тому, що, власне, підлягає обмеженню і за рахунок чого. Ідея нормативної критики, як зазначалося на самому по-

¹ Як добре пояснює ситуацію Аен Рейнолдс, американський дослідник соціальної та політичної філософії, «Розглядати критичну теорію як нормативно критику... властиво повороту, здійсненому Франкфуртською школою критичної теорії після праць Юргена Габермаса». Натомість «соціальна теорія, пропонована Адорно, суперечить проєкту нормативної критики». Отже, «поєднання критичної теорії Франкфуртської школи першого покоління іх пост-габермасівським проєктом нормативної критики є непростим завданням» [Reynolds 2022: 8]. Таким чином, можна зауважити, що навіть в межах однієї традиції, всередині якої передусім формується і функціонує феномен нормативної критики у вузькому значенні, серед представників цієї школи різних генерацій немає одностайності у цьому питанні.

² Крім критичного, відзначимо також альтернативний – прагматичний вектор «як»-філософій.

чатку цього дослідження, в амбівалентний спосіб може бути зрозуміла і як критика на ґрунті певної нормативності, і як критика самої нормативності – але з метою встановити і легітимувати іншу нормативність. Тобто, в кожному разі йдеться про результуюче зовнішнє обмеження системою норм, що принаймні потенційно означає призупинення або припинення подальшої критичної рефлексії-запитування. В межах нормативного мислення критика виявляється фіксованою «ззовні», і відтак перестає бути критикою – як останню розуміє трансцендентально-феноменологічно-деконструкційна традиція. Натомість обмеження, які надає трансцендентальна критика – це умови можливості (апріорного) пізнання та, у випадку феноменологічної реконцептуалізації трансцендентального, умови можливості конституювання значення, що відкриваються та прояснюються в ході, *всередині* самого критичного процесу. Тут ідеться про подвійне обмеження. По перше, критичне запитування може і має припинитися, коли ми сягаємо пошукуваної царини граничних умов можливості – граничних в сенсі максимально валідних і надійних, далі яких ми *не маємо потреби* йти. По-друге, умови можливості вказують на обмеження царини можливого (пі)знання і є граничними в сенсі таких, далі яких ми *не можемо* піти: відтак вони водночас виявляються, тією ж мірою, умовами неможливості – цей нюанс оприявнюється в межах деридианського квазі-трансценденталізму [Ільїна 2020a]. І, власне, про це, але стосовно окремо феноменологічного трансценденталізму, говорить Алдеа у зв'язку з концептуалізацією Гусерлевої «радикальної критики», коли застосовує поняття «трансцендентальної неможливості» і «трансцендентальної незбагненності». У випадку феноменологічного заломлення трансцендентальної критики, обмеження зумовлені також – якщо не в першу чергу – полюсом феномена, який, власне, і визначає межі та границі можливого схоплення. Йдеться про знаменитий «принцип принципів» феноменології [Гусерль 2020: 27]¹.

Крім того, що обмеження, які надає трансцендентально-критичне запитування – на відміну від нормативістського обмеження – є результатом не припису, а розкриття, і не накладається ззовні, а походить з і конституюється у процесі критики, воно саме по собі має радше можливістьний характер: феноменологічний принцип *immer wieder* та ідея горизонту якнайкраще передають трансцендентальну настанову на перманентність критичної рефлексії, що підважує здійсненність остаточного сягання меж. І це підважування не є певною методологічною «прикрістю»: ідея трансцендентального запитування за означенням передбачає авто-референтність та «зигзагоподібність» думки (послугуючись відомою Гусерлевою метафорою). В цьому контексті можна

¹ Згадаймо також, що, за Гайдегером, феномен – те, далі чого не можна піти.

також пригадати гусерлівський концепт «зворотного запитування» (*Rückfrage*), котре можна визначити як критичне повернення з метою пере-означити і пере-конституювати старі фіксовані сенси, замість приймати їх «ззовні» як певну догму та директиву.

Окрім «практичної» нездійсненності сягання очікуваних меж критики в рамках трансцендентально-феноменологічного проєкту, підставою граничності критичного запитування є засаднича функція у критичному процесі чинника рефлексивності. Оприявнити і радикалізувати аспект трансцендентальної критики, що впливає з її (само)рефлексивної природи – котра, в свою чергу, пов'язана із властивою трансцендентальному мисленню авто-референтністю – дозволяє передусім *деконструкційна* реінтерпретація трансценденталістських засад (що як така постає критичною рефлексією трансцендентально-феноменологічної традиції). Перманентна рефлексивно-критична діяльність, як атрибут трансцендентально-феноменологічної настанови, гіперболізований у деридианській філософії, передбачає обмеження особливого роду: обмеження на можливість припинення самого критичного запитування; натомість, навпаки, царина самої рефлексивної критики залишається необмеженою. І деридианське запитування про умови не-можливості, зокрема, відповідає цьому вектору трансцендентальної критики, адже до нескінченності розширює можливу сферу трансцендентальної критики.

Зауважимо побіжно, що трансцендентально-феноменологічні принципи і концепти, що втілюють ідею перманентного критичного запитування, можна протиставити ідеї *останнього* (або *граничного*) *обґрунтування*, котру розвиває Апель в межах свого нормативно орієнтованого трансцендентального підходу¹.

Що стосується вищезазначеної проблеми «інстанції» умов можливості, котра постає водночас і їх носієм, і тим, що їх, власне, легітимує, то у випадку кантівського трансценденталізму – це трансцендентальний суб'єкт, у випадку Гусерлевої феноменології – це корелятивні домени трансцендентально-феноменологічної свідомості і феномену, що «дає себе», а у випадку Апеля – це комунікаційна спільнота. Відповідно, в цьому, останньому разі очевидним є зрушення в бік зовнішності і, отже, нормативності². В результаті, у Апеля імпліцитно конфліктними вияв-

¹ Сам Апель, характеризує концепцію свого опонента Ганса Альберта, говорить, що в межах напрямку «критичного раціоналізму», який представляє останній, «філософська програма граничного обґрунтування може бути у задовільній формі заміненою альтернативною програмою необмеженої раціональної критики» [Apel 1975: 240].

² Необхідно відрізнити соціально-спільнотну зовнішність від «зовнішності» феномена, який є за означенням феноменом свідомості і конститується в ході трансцендентального життя свідомості та виключно за умови (!) трансцендентальної редукції – що найпершим чином і є редукцією такого зовнішнього (трансцендентного), яке не належить свідомості.

ляються мотиви нормативності – в тому числі, нормативної критики – і критичної саморефлексії: цей останній мотив відсилає нас до «класичного» трансценденталізму.

Втім, підстави до нормативістського прочитання ідеї трансцендентальної критики дає сам Кант, коли стверджує, що остання не має на меті розширити наші пізнання, натомість функція трансцендентальної критики обмежується їх корегуванням – а саме, вона постає критерієм, завдяки якому ми можемо оцінити апріорні пізнання на предмет їх цінності або, навпаки, неспроможності [Kant 1998: 150]. Але тут нормативістські імплікації мають перш за все обмежувальне, а не прескриптивне значення: як окреслення меж дискурсивних домагань трансцендентальної філософії, що не заходять на поле змісту. По суті, нормативне тут дорівнює формальному.

Цікаву версію концептуалізації критики в контексті феноменологічної проблематики пропонує Ліза Гюнтер [Guenther 2021]. В той час як ми за допомогою концепції трансцендентально-рефлексивної критики намагаємося розмежувати, а певною мірою і протиставити, нормативний і трансцендентальний підходи, Гюнтер, навпаки, прагне протиставити класичній феноменології, яку ми саме і розглядаємо як осереддя трансцендентальної критики («радикальної критики»), феноменологію критичну. І критика в цьому випадку ототожнюється з нормативністю. А комплекс критичність-нормативність протиставляється дескриптивному підходу класичної феноменології. З метою адекватного відображення міркувань дослідниці, що безпосередньо стосуються проблематики нашого дослідження, дозволимо собі навести досить розлогу цитату з її праці. Так, Гюнтер вважає, що «істотна методологічна відмінність між класичною і критичною феноменологією стосується відношення між дескрипцією, нормативністю та дією. У класичній феноменології сенс трансцендентальної редукції полягає у виявленні та систематизації апріорних умов можливості осмисленого [meaningful] досвіду, таких як кореляція між *ноезою* і *ноемою*. Можливість поставити під питання нормативний статус цих кореляцій або втрутитися, щоби змінити їх, не виникає, оскільки просто не має сенсу змінювати апріорні структури. Було б так само дивним ставити під питання етичний або політичний статус кантівських категорій; вони не є правильними чи неправильними, вони просто є. Однак неможливо адекватно описати і відобразити квазі-трансцендентальну структуру переваги білої раси, не вдаючись до нормативної критики її впливу на світ ... та Буття-з-Іншими або Буття-для-Інших. І щойно хтось починає задаватися питанням про етичні та політичні аспекти переваги білих, недостатньо просто описати її і засудити як шкідливу чи несправедливу; критика закликає до колективних дій з трансформації структур, які нормалізують ... і підтримують можливості

одних суб'єктів, водночас ... маргіналізує та підриваючи можливості інших. Хоча не кожна спроба критичної феноменології здатна втрутитися і трансформувати структури, які вона описує і досліджує, етична орієнтація на практики свободи має вирішальне значення для методу, а не просто додається до нього пізніше як «застосування» філософського аналізу до «реального» світу» [Guenther 2021: 7].

Показово, що як критичність, так і нормативність авторка безпосередньо пов'язує із дискурсом дії, практичної дії: в результаті, так би мовити, критико-нормативна феноменологія виявляється феноменологією прагматичною [Guenther 2021: 10].

Апель у різний спосіб тематизує стосунок між критикою – зокрема, критичною рефлексією – і нормативністю. Так, в одному зі своїх текстів він говорить про «нормативно-критичне розуміння» значення та тексту як один з «трьох регулятивних принципів розуміння значення», поряд із лінгвістичним та філологічним підходами [Apel 1994: 78–79]. Якщо лінгвістичний підхід визначається проблематикою лінгвістичних конвенцій, то в рамках філологічного підходу «виражений намір автора має бути вирішальним мірилом або обмежувальним регулятором розуміння»¹ [Apel 1994: 78]. Отже, нормативність, зрозуміла у (трансцендентально-) критичному ключі², постає альтернативою як конвенційному, так і інтенційному підходам. Але вона не лише являє собою дещо третє, що належить тому ж самому порядку, що і дві попередні альтернативи. Як трансцендентальний (трансцендентально герменевтичний) підхід, нормативно-критичне розуміння передбачає також приналежність до іншого виміру: його характеризують універсалістські претензії («реконституювання внутрішньої історії науки або філософії») та наявність «антиципаційної пре-концепції ідеальної норми можливого істинного знання предмета, про який іде мова» [Apel 1994: 79]. В цій останній тезі відображено важливий аспект Апелевої теорії: царину ідеального він розглядає водночас в нормативістському і в трансценденталістському ключі (поєднуючи мотиви можливості з одного боку і нормативності – з іншого³). А оскільки тут Апелю йдеться само про нормативно-критичний підхід, то цей зв'язок похідним чином вказує на перекривання трансцендентальної і нормативної критики.

¹ Зауважимо наявність нормативістських імплікацій і у визначенні Апелем суті інтенційного підходу – а не тільки у його концептуалізації власне нормативно-критичного напрямку.

² При цьому експліцитно сам Апель визначає даний підхід як герменевтичний: *нормативно-герменевтичний* (на протизагу традиційній герменевтиці історичного кшталту).

³ При цьому принцип антиципації має амбівалентний статус, оскільки рівною мірою може розглядатися в річищі трансценденталістської проєктивності, що ґрунтується на можливості, і нормативістської прескриптивності.

Щодо проблеми співвідношення критико-рефлексивного і критико-нормативного підходів хотілося би згадати підхід відомого дослідника в царині німецької філософії (переважно естетики та герменевтики) Рудольфа Макріла (Rudolf Makkreel). На відміну від пропонованої нами дистинкції між трансцендентальною (само)рефлексивністю і нормативністю як двома векторами критичного дискурсу, автор виокремлює в рамках кантівського трансценденталізму три критичні підходи: конститутивну критику, регулятивну критику і рефлексивну критику, дві останні з яких є нормативними (при цьому, оскільки йдеться про кантівський дискурс, вочевидь всі три є трансцендентальними) [Makkreel, & Luft 2009]. Причому на думку Макріла лише перша з них – конститутивна, котра єдина з трьох не є нормативною – керується настановою на виявлення умов можливості (конкретніше – умов можливості досвіду). Натомість регулятивна критика спрямовує нас на царину ідеалів (як теоретичних, так і практичних), а рефлексивна критика, що є нормативною, як і регулятивна, «розглядає наші судження у стосунку до суджень інших і шукає консенсусу» [Del Rosario Acosta López, & McQuillan 2020: 10]. Можна припустити, що Апелева концепція виростає саме з таким чином зрозумілого рефлексивного «вектору» кантівського критичного проекту, що безпосередньо відповідає суті і завданням апелівської трансцендентальної прагматики. Підсумовуючи думку Макріла з позицій нашої концепції, відзначимо, що він (1) протиставляє засновану на принципі умов можливості критику як критику конститутивну нормативній критиці – що є співзвучним нашому протиставленню, т.м., можливої і нормативної критик) та (2) на противагу нашій концептуальній пропозиції, пов'язує нормативність та рефлексивність. Вибудовується цей зв'язок, нагадаємо, у межах царини судження (і стосується проблеми відношення між судженнями), у той час як конститутивна критика, «можливісна», функціонує в царині досвіду¹.

Зауважимо, що можлива відмінність у позиціонуванні рефлексії щодо нормативності, знов таки, впливає з автентично кантівських засновків. В ракурсі критичності як загального спрямування трансцендентальної думки в цілому слід вказати на певну амбівалентність кантівського трактування поняття рефлексії (що спричиняє до можливості його відмінних, навіть протилежно спрямованих трактувань). З одного боку, в «Критиці чистого розуму» Кант пише, що *reflexio* не видобуває концепти безпосередньо з об'єктів, бо не має справу з ними самими по собі, а є

¹ Втім, трансцендентальний дискурс характеризується засадничою переплетеністю вимірів досвіду і судження (що засвідчує, зокрема, одна з пізніх праць Гусерля, що має відповідну назву: «Досвід і судження»). Тому будь-яке протиставлення зазначених царин стосовно трансцендентального мислення видається не зовсім коректним і обґрунтованим.

радше певним ментальним станом і відповідає за пошуки суб'єктивних умов, за яких ми можемо ці концепти отримати [Kant 1998: 366].

Звернімо увагу на подібність Кантового способу міркування про рефлексію до вищенаведеного визначення ним трансцендентальної критики (що має на меті не розширення, але його корегувального оцінювання), а також до відомого визначення ним ідеї трансцендентального пізнання («що займається не так об'єктами, як нашими апіорними поняттями предметів взагалі» [Kant 1956: 55]). Ідеться про певний опосередкувальний зсув, внаслідок якого, згідно із загальною тенденцією трансцендентальної настанови, у фокусі уваги замість «що» мислення опиняється його «як» [Льїна 2020с: 103]. З іншого боку, мова у Канта йде про рефлексивне судження (на противагу пізнавальному) і, відповідно, про рефлексивну силу судження (на противагу визначальній силі). Далі, Кант говорить про подвійний спосіб можливого визначення сили судження. Вона є або (1) просто здатністю рефлексії, згідно з певним принципом, на дане уявлення – рефлексії, метою якої є отримання поняття, яке в такий спосіб стає можливим, або ж (2) здатністю визначити поняття, що лежить в основі даного емпіричного уявлення. Відповідно, в першому з описаних випадків ми маємо справу з рефлексивною, а в другому – з визначальною (або, точніше, визначуваною) силами судження. І далі Кант уточнює, що рефлексувати означає порівнювати, утримуючи разом, певні дані уявлення зі здатністю, або силою, пізнання (як власною, так і інших) у стосунку можливого концепту – можливого саме завдяки такому рефлексуванню¹ [Kant 2000: 15].

В межах цього відомого кантівського фрагменту хотілося б виокремити декілька важливих для даного дослідження пунктів. По-перше, це мотив *іншого*, який буде покладено в основу здійсненого Апелем прагматико-комунікаційного повороту в трансценденталізмі, але водночас який постає підґрунтям і протилежного вектору трансцендентального повороту, здійсненого в деридианській філософії. Останній, за всієї критичності щодо Гусерлевої позиції, в цілому радикалізує феноменологічну лінію трансценденталізму, яка в даному контексті може розглядатися як протилежна щодо прагматичного напрямку кантівських рецепцій, передусім уособленого апелівським дискурсом – котрий, своєю чергу, передбачає посилення нормативного начала. По-друге, це артикулювання аспекту відношення-відмінності як одного з найважливіших принципів трансцендентального мислення [Льїна 2020с: 57] – від якого, власне, мотив іншого є похідним. І, по-третє, слід відзначити не менш значущий для трансцендентального дискурсу чинник можливості, що з'являється

¹ Тут вчергове виявляється авто-референтність, притаманна трансцендентальному стилю міркування.

у, так би мовити, «кульмінаційній» зоні Кантової концептуалізації рефлексивної сили судження: все відбувається заради можливого концепту. В деридианських термінах можна сказати, що в межах тематизації рефлексивної сили судження йдеться про концепт *a venir* (to come).

Висновки

Результати проведеного аналізу можна узагальнити у наступних висновках.

– Поняття нормативної критики характеризується амбівалентністю, позначаючи (1) критику, спрямовану на нормативні чинники чи систему таких чинників і (2) критику з нормативних позицій певних ненормативних феноменів або інших нормативних підходів. Але в обох випадках нормативна критика відзначається прескриптивністю і наголошує на нормативних аспектах як щодо власного підґрунтя (нормативного фундаменту, на якому вона базується), так і стосовно встановлюваних нею норм (результату нормативно-критичної діяльності).

– На противагу прескриптивності нормативної критики та її спрямованості на конкретну фіксовану результативність, критика трансцендентального кшталту як передусім рефлексивна критика (або критична рефлексія) насамперед являє собою запитування і проблематизацію, керується фактором можливості і виявляє спільні риси з методологічним феноменом інтерпретації.

– Радикальність трансцендентальної критики, що передбачає її перманентність, зумовлена зв'язком з однією з визначальних характеристик трансцендентального мислення: авто-референтністю. Цей зв'язок встановлюється на ґрунті параметру рефлексивності, що в межах трансцендентального дискурсу передусім постає як (само)рефлексивність. Рефлексивність «відтерміновує» властиве нормативній настанові (в тому числі – нормативній критиці) остаточне ствердження як ефект догматизації та постає умовою можливості критичного запитування «знову і знову».

– Відмінність між трансцендентальною і нормативною критичними настановами може бути схопленою і вираженою за допомогою дистинкції між модальностями «можливо», на якій ґрунтується трансцендентальна критика, і «належно», що лежить в основі критики нормативної. Однак, оскільки в межах самого трансцендентального дискурсу чинник «належно» є представленим і постає корелятом теоретично зумовленого «можливо» у вимірі практичної філософії, перспектива простого протиставлення цих двох модальностей і двох відповідних критичних моделей виявляється підваженою. Натомість нормативність виявляється «вбудованою» у трансцендентально-критичне мислення. Відтак

протиставлення нормативного і трансцендентального критичних напрямів відбувається всередині трансцендентального дискурсу і постає джерелом однієї з його важливих апорій (аналогічної до апорії відношення між трансцендентальним та емпіричним). «Можливо» і «належно» доповнюють одне одного як характеристики, відповідно, теоретичного і практичного векторів трансцендентальної думки, але це доповнення у певних контекстах обертається опозицією.

– Хоча засадничість чинника можливості є базовим критерієм власне трансцендентально-критичної настанови (у вузькому значенні), у її відмінності від нормативно-критичної (котра, через чинник «належно», виявляється вписаною в трансцендентальний дискурс у широкому значенні), запитування про умови можливості властиве обом критикам. Різниця однак полягає у вагомості цієї формули для кожної з настанов, у тому, що в кожному з випадків постає «інстанцією» визначення умов можливості, у тому, ідеться про визначення чи оприявлення останніх і, нарешті, у тому, що власне підлягає критичному обмеженню.

Для трансцендентальної критики запитування про умови можливості має парадигмальне значення, а в межах нормативної критики – радше інструментальну функцію.

На противагу нормативному обмеженню, що має зовнішній характер припису стосовно (1) об'єкту обмежування і (2) самого акту, або процесу критики, трансцендентально-критичне обмеження є результатом не припису, але розкриття і не накладається ззовні, а конституюється зсередини процесу критичної рефлексії.

– Підставою граничності критичного запитування є засаднича функція чинника рефлексивності у трансцендентально-критичному процесі. Оприявленню і гіперболізації (само)рефлексивного моменту як іманентно властивого трансцендентальній критиці сприяє деконструкційна реінтерпретація трансценденталістських засад (що сама по собі постає критичною рефлексією трансцендентально-феноменологічної традиції). Саме рефлексивній складовій трансцендентальне мислення насамперед завдячує перманентністю критичного запитування.

– Деконструкційна гіперболізація «трансцендентального мотиву» дозволяє говорити про обмеження на обмеження самого запитування – натомість необмеженою виявляється власне царина трансцендентально-рефлексивної критики.

Посилання:

Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології* / пер. з нім. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо.

Льїна, А. (2014). Гіпербола трансценденталізму та гіпербола в трансценденталізмі: Кант, Гуссерль, Дерріда. *Мультиверсум: філософський альманах*, 3(131), 55–81.

- Ільїна, А. (2019). Дерида як об'єкт історії філософії: концепт апорії в ракурсі проблеми універсальності. *Sententiae*, 38(1), 6–26. <https://doi.org/10.22240/sent38.01.006>
- Ільїна, А. (2020a). Ідея квазі-трансцендентального у філософії деконструкції. *Грані. Науково-теоретичний альманах*, 23(6–7), 84–100. <https://doi.org/10.15421/172068>
- Ільїна, А. (2020b). Квазі-трансцендентальна універсальність у філософському дискурсі Жака Дериди. *Sententiae*, 39(1), 61–90. <https://doi.org/10.31649/sent39.01.061>
- Ільїна, А. (2020c). *Трансценденталізм par excellence: деконструкційна перспектива*. Київ: Інтерсервіс.
- Aldea, A. S. (2020). Transcendental Phenomenology as Radical Immanent Critique – Subversions and Matrices of Intelligibility. In M. Del Rosario Acosta, & J. C. McQuillan (eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (Pp. 281–300). Albany: SUNY Press.
- Apel, K.-O. (1975). The Problem of Philosophical Fundamental-Grounding in Light of a Transcendental Pragmatic of Language. *Man and World*, 8(3), 239–275. <https://doi.org/10.1007/BF01255646>
- Apel, K.-O. (1994). Intentions, Conventions, and Reference to Things: Meaning in Hermeneutics and the Analytic Philosophy of Language. In K.-O. Apel, *Towards a Transcendental Semiotics*. (Pp. 51–82). New Jersey: Humanities Press.
- Brandom, R. B. (2014). 5. Modal Expressivism and Modal Realism: Together Again. In *From Empiricism to Expressivism: Brandom Reads Sellars*. (Pp. 174–215). Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674735569.c8>
- Brinkley, C. (2019). *Deontic Modality*. <https://brinkley.blog/2019/08/27/deontic-modality/>
- De Boer, K. (2020). Pure Sensibility as a Source of Corruption. In M. Del Rosario Acosta, & J. C. McQuillan, (eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (pp. 39–59). Albany: SUNY Press. <https://doi.org/10.1515/9781438480282-005>
- De Man, P. (1971). Criticism and Crisis. In P. De Man, *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. (Pp. 3–19). New-York: Oxford UP. <https://doi.org/10.4324/9780203713716>
- Del Rosario Acosta López, M., McQuillan, J. C. (2020). Introduction. In M. Del Rosario Acosta, & J. C. McQuillan, (eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (Pp. 1–20). Albany: SUNY Press. <https://doi.org/10.2307/jj.18254614.5>
- Derrida, J. (2007). A Certain Impossible Possibility of Saying the Event. Trans. by G. Walker. *Critical Inquiry*, 33(2), 441–461. <https://doi.org/10.1086/511506>
- Dumont, A. (2017). Imagining Modernity: Kant's Wager on Possibility. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 38(1), 53–86. <https://doi.org/10.5840/gfpj20173813>
- Finlay, S. (2019). Defining Normativity. In K. Toh, D. Plunkett, & S. Shapiro (eds.). *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*. (Pp. 62–104). New York: Oxford University Press.
- Fuchs, Ch. (2014). *Foundations of Critical Theory. Media, Communication and Society. Volume Two*. London, New York: Routledge, Taylor & Fransis. <https://doi.org/10.4324/9781003199182>

- Gardner, S. (2015). Introduction. In S. Gardner, & M. Grist (eds.). *The Transcendental Turn*. (Pp. 1–19). Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198724872.003.0001>
- Gauvry, Ch. (2020). Une critique normativiste du naturalisme. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 108(4), 531–546. <https://doi.org/10.3917/rmm.204.0531>
- Glüer, K., Wikforss, A., & Ganapini, M. (2024). The Normativity of Meaning and Content. In E. N. Zalta, & U. Nodelman (eds.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/meaning-normativity/>
- Guenther, L. (2021) Six Senses of Critique for Critical Phenomenology. *Puncta*, 2(4), 5–23. <https://doi.org/10.5399/pjcp.v4i2.2>
- Kant, I. (1956). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. Trans. by P. Guyer, A. W. Wood. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804649>
- Kant, I. (2000). *Critique of the Power of Judgment*. Trans. by P. Guyer, E. Matthews. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804656>
- Karivets, I. (2020). Happiness from the Phenomenological Point of View: Edmund Husserl and Martin Heidegger. In *Happiness and Contemporary Society: Conference Proceedings Volume (Lviv, March, 20–21, 2020)*. (Pp. 129–131). Lviv: SPLOM. <https://doi.org/10.31108/7.2020.31>
- Koopman, C. (2010). Historical Critique or Transcendental Critique. *Foucault Studies*, 8, 100–121.
- Laktionova, A. (2021). Will and Volition: Personal Conditions of Possibility of Being an Agent. *Filosofska dumka*, (4), 153–162. <https://doi.org/10.15407/fd2021.04.153>
- Makkreel, R. A. & Luft, S. (Eds.). (2009). *Neo-Kantianism in Contemporary Philosophy*. Bloomington, IN: Indiana University Press
- Peregrin, J. (2016). Social Normativism. In M. Risjord (ed.). *Normativity and Naturalism in the Philosophy of the Social Sciences*. (Pp. 68–85). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315676722-5>
- Pollok, K. (2017). *Kant's Theory of Normativity. Exploring the Space of Reason*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781316412503>
- Reynolds, I. (2022). Critique Without Normative Foundations: Response to Vogelmann and Prusik. *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 11(8), 8–17. <https://wp.me/p1Bfg0-72m>
- Sachs, C. B. (2020). Critical notice of Robert Brandom, A Spirit of Trust. A Reading of Hegel's Phenomenology. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, XII(2), 1-7. <https://doi.org/10.4000/ejap.2231>
- Stahl, T. (2013). *What is Immanent Critique?* SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2357957>
- Wu, Q. (2024). Alethic Modality is Deontic. *Mind and Language*, 39(4), 561–577. <https://doi.org/10.1111/mila.12504>

References

- Aldea, A. S. (2020). Transcendental Phenomenology as Radical Immanent Critique – Subversions and Matrices of Intelligibility. In: Del Rosario Acosta, M., & McQuillan, J. C. (Eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (Pp. 281–300). Albany: SUNY Press.
- Apel, K.-O. (1975). The Problem of Philosophical Fundamental-Grounding in Light of a Transcendental Pragmatic of Language. *Man and World*, 8(3), 239-275. <https://doi.org/10.1007/BF01255646>

- Apel, K.-O. (1994). Intentions, Conventions, and Reference to Things: Meaning in Hermeneutics and the Analytic Philosophy of Language. In: Apel, K.-O. *Towards a Transcendental Semiotics*. (Pp. 51–82). New Jersey: Humanities Press.
- Brandom, R. B. (2014). 5. Modal Expressivism and Modal Realism: Together Again. In: *From Empiricism to Expressivism: Brandom Reads Sellars*. (Pp. 174–215). Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674735569.c8>
- Brinkley, C. (2019). *Deontic Modality*. <https://brinkley.blog/2019/08/27/deontic-modality/>
- De Boer, K. (2020). Pure Sensibility as a Source of Corruption. In: Del Rosario Acosta, M., & McQuillan, J. C. (Eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (pp. 39–59). Albany: SUNY Press. <https://doi.org/10.1515/9781438480282-005>
- De Man, P. (1971). Criticism and Crisis. In: De. Man, P. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. (Pp. 3–19). New-York: Oxford UP. <https://doi.org/10.4324/9780203713716>
- Del Rosario Acosta López, M., McQuillan, J. C. (2020). Introduction. In: Del Rosario Acosta López, M., McQuillan, J. C. (Eds.). *Critique in German Philosophy: From Kant to Critical Theory*. (Pp. 1–20). Albany: SUNY Press. <https://doi.org/10.2307/jj.18254614.5>
- Derrida, J. (2007). A Certain Impossible Possibility of Saying the Event. Trans. by G. Walker. *Critical Inquiry*, 33(2), 441–461. <https://doi.org/10.1086/511506>
- Dumont, A. (2017). Imagining Modernity: Kant's Wager on Possibility. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 38(1), 53–86. <https://doi.org/10.5840/gfjp20173813>
- Finlay, S. (2019). Defining Normativity. In: Toh, K., Plunkett, D., & Shapiro, S. (Eds.). *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*. (Pp. 62–104). New York: Oxford University Press.
- Fuchs, Ch. (2014). *Foundations of Critical Theory. Media, Communication and Society. Volume Two*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9781003199182>
- Gardner, S. (2015). Introduction. In S. Gardner, & M. Grist (eds.). *The Transcendental Turn*. (Pp. 1–19). Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198724872.003.0001>
- Gauvry, Ch. (2020). Une critique normativiste du naturalisme. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 108(4), 531–546. <https://doi.org/10.3917/rmm.204.0531>
- Glüer, K., Wikforss, A., & Ganapini, M. (2024). The Normativity of Meaning and Content. In E. N. Zalta, & U. Nodelman (eds.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/meaning-normativity/>
- Guenther, L. (2021). Six Senses of Critique for Critical Phenomenology. *Puncta*, 2(4), 5–23. <https://doi.org/10.5399/pjcp.v4i2.2>
- Husserl, E. (2020). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy. First Book. General Introduction to a Pure Phenomenology*. Trans. by V. Kukuladze. [In Ukrainian]. Kharkiv: Folio.
- Ilyina, A. (2014). Hyperbole of Transcendentalism and Hyperbole in Transcendentalism: Kant, Husserl, Derrida. [In Ukrainian]. *Multiversum. Philosophical almanac*, 3(131), 55–81.
- Ilyina, A. (2019). Derrida as an Object of the History of Philosophy: the Concept of Aporia in Terms of the Universality Problem. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 38(1), 6–26. <https://doi.org/10.22240/sent38.01.006>

- Ilyina, A. (2020a). Idea of Quasi-transcendental in Philosophy of Deconstruction. [In Ukrainian]. *Grani*, 23(6–7), 84–100. <https://doi.org/10.15421/172068>
- Ilyina, A. (2020b). Quasi-Transcendental Universality in Philosophical Discourse of Jacques Derrida. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(1), 61–90. <https://doi.org/10.31649/sent39.01.061>
- Ilyina, A. (2020c). *Transcendentalism Par Excellence: Deconstructive Outlook*. [In Ukrainian]. Kyiv: Interservis.
- Kant, I. (1956). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. Trans. by P. Guyer, A. W. Wood. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804649>
- Kant, I. (2000). *Critique of the Power of Judgment*. Trans. by P. Guyer, E. Matthews. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511804656>
- Karivets, I. (2020). Happiness from the Phenomenological Point of View: Edmund Husserl and Martin Heidegger. In *Happiness and Contemporary Society: Conference Proceedings Volume (Lviv, March, 20–21, 2020)*. (Pp. 129–131). Lviv: SPOLOM. <https://doi.org/10.31108/7.2020.31>
- Koopman, C. (2010). Historical Critique or Transcendental Critique. *Foucault Studies*, 8, 100–121.
- Laktionova, A. (2021). Will and Volition: Personal Conditions of Possibility of Being an Agent. *Filosofska dumka*, (4), 153–162. <https://doi.org/10.15407/fd2021.04.153>
- Makkreel, R. A. & Luft, S. (Eds.). (2009). *Neo-Kantianism in Contemporary Philosophy*. Bloomington, IN: Indiana University Press
- Peregrin, J. (2016). Social Normativism. In M. Risjord (ed.). *Normativity and Naturalism in the Philosophy of the Social Sciences*. (Pp. 68–85). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315676722-5>
- Pollok, K. (2017). *Kant's Theory of Normativity. Exploring the Space of Reason*. Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781316412503>
- Reynolds, I. (2022). Critique Without Normative Foundations: Response to Vogelmann and Prusik. *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 11(8), 8–17. <https://wp.me/p1Bfg0-72m>
- Sachs, C. B. (2020). Critical notice of Robert Brandom, A Spirit of Trust. A Reading of Hegel's Phenomenology. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, XII(2), 1–7. <https://doi.org/10.4000/ejppap.2231>
- Stahl, T. (2013). *What is Immanent Critique?* SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2357957>
- Wu, Q. (2024). Alethic Modality is Deontic. *Mind and Language*, 39(4), 561–577. <https://doi.org/10.1111/mila.12504>

Anna Ilyina. Transcendental and Normative Critique: Convergence or Opposition?

The article analyzes the phenomenon of transcendental critique in relation to normative critique. The author, initially distinguishing between transcendental and normative critical discourses as distinct and, in certain respects, oppositional philosophical attitudes, then identifies some aspects and ways of their partial mutual overlapping; and vice versa, on the basis of certain points of commonality, the parameters of the fundamental difference between the transcendental and normative critical approaches are determined. The theoretical basis of the study is

the author's conceptualization of transcendental thinking, within the framework of which the analysis of transcendental and normative criticism is carried out. The conceptual vantage point of the analysis is the considering of transcendental discourse as a critical discourse par excellence. Noting the ambivalence of the term "normative critique" (which means both critique of normativity and critique based on normativity), the author argues that, however, in both cases, such criticism is carried out (1) from the point of view of a certain normative basis and (2) with the aim of establishing or re-establishing certain normative principles. In contrast to the prescriptiveness, result-orientedness, and external nature of normative critique, transcendental one is defined as primarily reflective critique – or critical reflection. Normativity appears to be built into transcendental discourse, and so the distinction between transcendental and normative critique appears to be an immanent component of transcendental philosophy (similar to the distinction between the transcendental and the empirical). The ultimacy of critical inquiry, inherent in transcendental critique as opposed to normative one, is based on the factor of (self)reflexivity, the function of which in transcendental-critical discourse is crucial. Reflection "postpones" the final adoption and validation (that are inherent in a normative attitude but can be considered as some dogmatization from a transcendental-critical point of view), and becomes a condition of possibility of critical questioning "again and again".

Keywords: *transcendental critique, normativity, possibility, conditions of possibility, «oughtness», reflexivity.*

Ільїна, Анна, доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України відділу історії зарубіжної філософії. Сфера наукових інтересів: трансцендентальна філософія, феноменологія, філософія деконструкції.

E-mail: husserliana2016@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4921-5777>

Ilyina, Anna, Doctor of Science in Philosophy, Senior Research Fellow in H. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, Department of History of Foreign Philosophy. Research interests: Transcendental philosophy, Phenomenology, Philosophy of deconstruction.

E-mail: husserliana2016@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4921-5777>